

EGY RÉGI KÖLTŐI ELJÁRÁS XVII. SZÁZADI MAGYAR PRÓZAÍROKNÁL: AZ ANAGRAMMÁK POÉTIKÁJA

A XVII. század második felében fellángoló vallási polémia nyelvezetének anagrammatikus aspektusáról és általában a metaplazmusok poétikájáról¹ lesz szó. Ez a dolgozat tehát nem foglalkozik eszmetörténeti, teológiai problémákkal, legfeljebb csak magára a nyelvi játéokra épülő ideológiák esnek még látókörébe.

1.

Az 1660-as években, a Felvidék északkeleti részén lezajlott hitvitának jelentősebb egyéniségei jezsuita részről Sámbar Mátyás, Kiss Imre, kálvinista részről Czeglédi István, Pósa-házi János és Matkó István voltak. Polemizáló műveikben általában igen sajátos díszítésű nyelven szólalnak meg. Az ellenfél erkölcsi megsemmisítésének leghatásosabb módszereként trágár szófűzésekkel kötik gúzsba a másikat, így az viszonzásképpen minden tehetségét latba vetve kénytelen méltó válasszal kiállni.² Ebből adódhat, hogy a hagyományos irodalomtörténet igen lesújtó összegezést ad eme hitvita termékeinek irodalmi értékéről.³

Érdeklődésre tarthat számot azonban egy sajátos fogás, mely többnyire hathatós fegyvernek bizonyul a vitázó ellenfél letromfolásában. A szójátékról van szó, mely romboló hatását leginkább a nevek világában fejtheti ki.^{3a} Egyébként is úgy tűnik, mintha bizonyos szituációkban a költői érvek – övön aluli ütések – nagyobb súllyal rendelkezzenek, mint a logikai argumentumok. Tegyük egy kísérletet a hitvita játékszabályzatának sematikus rekonstrukciójára.

A vitapartner letromfolásakor élhetsz:

1. logikai fogásokkal (pl. hibás szillogizmusok, önellentmondások kimutatása stb.),

¹„A poétika a szó tágabb értelmében a poétikai funkcióval nem csupán a költészetben belül foglalkozik, ahol ez a funkció a nyelv más funkciói fölé van rendelve, hanem a költészetben kívül is, ahol valamilyen egyéb funkció van a poétikai funkció fölé rendelve.” Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika*, in *Hang – Jel – Vers*. Bp. 1969. 226.

²Álljon itt egy rövid részlet a polémia hangvételének illusztrálására: „1. Írja Aristoteles . . . hogy Paeoniában a' Mesappus hegyén terem egy Bonasus nevű ökör bika ábrázatú vad állat: kinek jóllehet szarvai vadnak, de azok tompák, hátra horgatnak, és így a' türkölődésre, hogy azokkal vagy más ellene tusakodó vadaknak, vagy a' vadászoknak árthatna, haszontalanok és alkalmatlanok. Mindazonáltal vagyon más mestersége: mert mikor a' vadászásban a' kuvaszok kergetik, féltében nagyokat fosik; olly sebesen penig, hogy négy lépésnyi földre-is a' nyomában lévő agarakot meg éri, igen meleg természetű ganéj lévén, a' szőröket el-perseli. Ez a' szaros és bűdös állat (tisztességgel essék szollásom) más módgya nem lévén benne, láttyátok fossal és ganéjjal általmazza magát. 2. Micsoda ez? A' Summás Válasz-tételnek Authora-is, midőn nem régéniben . . .” PÓSAHÁZI János, *A' kérdésre-való summás válasz-ítételnek*. Egy arra alkalmatlan Felelettel való Nagyob Meg-erössödése, Es Azon Feleletnek megrázogatása. H. n. 1666.

³„A 17. század harmadik negyedének heves hitvitái is csak írásmódjukkal, a polemizáló durva és gúnyos vitastílus végsőikig való fejlesztésével érdemelnek figyelmet az irodalom történetében.” BÁN Imre, *Hitvitázó irodalom*, in *A magyar irodalom története*. II. Bp. 1964. 219.

^{3a}Például: „X ut Tök főbül származott írásában pag. 346. azt írja (ti. Sámbar – K. E.), hogy nagy *patkó* kellene a' *Matkó* szájára, hogy azt meri mondani . . . Fel. I. Nagy csomó *sár*, még penig amazal elegyes kell a' *Sámbar* fogai közzé, ha azt meri mondani . . .” MATKÓ István, X ut Tök . . . 182.

2. költői fogásokkal (pl. durva, trágár szóvirágok alkalmazása stb.), melyek még hatásosabbak és elegánsabbak, ha szójáték formájában történnek.⁴

Eme polémia történetében központi és kivételes hely illeti meg Matkó István X ut Tök,⁵ Könyvnek eltépesése Avagy Bányász Csákány című munkáját.⁶ A játékszabályokat mesterien elsajátítva, fölényesen vitatkozik s expliciten megfogalmazza két fő eljárás módját:

1. „Im láttyátok K. Olv. mint hagya helylén Páter Mátyás az Argumentumot, sem Majorja, sem Minorja ellen semmit sem szólhatván, hanem csak bokorról bokorra ugrándozők csavarga, szokása szerént, de mindenütt csak hálóban kelle kerülni. Kérlek Pápista Uraim kénszerítsétek rá hadd vesse a Minort a nyakáról, hogy ne tekeredjék nyakára a Conclusio.”, vagy: „Bizony igen méltán kente tehát Sámbarra Matkó a tudatlanságnak szennyét, mert valóban nagy bahóság ám embernek magával is ellenkezni.” (26.)

2. „Minden inaszakadt Sámbar Szamár cigány kezében, s-végre varjak szájába való. De Sámbar Mátyás ina-szakadt Sámbar számár. Ergo. Efféle embertelenség nélkül mind te s-mind én el lehetnék, De ha sáros volt a mosdod, légyen olyan a kendőd is. Tolle quod tuum est.” (61.)

A továbbiakban csak az utóbbival foglalkozunk, és felvázoljuk eme alapvetően nyelvi jelenség retorikai-poétikai hátterét.

A kérdéskör klasszikus retorikai felvételében paronomázia (szójáték) névvel illetik a dolgot, és általában az argumentumok tárgyalásakor, valamint az alakzatok számbavétele során kerül elő. Arisztotelész a mesterségesen képzett (költő alkotta) szavakról beszélve, tulajdonképpen leírja a jelenség nyelvészeti, technikai alapját,⁷ a bizonyítás huszonnolcadik toposzaként pedig szót ejt a nevek jelentéséből adódó érvekről.⁸ Ciceró az egyszerű, attikai stílus jellemzésekor említi a szójátékot mint kerüendő stílusalakzatot.⁹ Quintilianusnál három helyen bukkan fel: (1.) A művészi bizonyítékok személyekről vett forrásai, (2.) A nevetés, (3.) Alakzatok fejezetcímek alatt.¹⁰ Arisztotelész még nem minősíti ezt az argumentumot, Cicerónál és Quintilianusnál azonban már érezhető a befogadási ambivalencia. A népszerű fogás „tetszeshajhászó”, „nem éppen szellemes”, „tréfának is izetlen” felíratú pecséteket kap e két közismerten meghatározó jelentőségű retorikustól.¹¹

Most pedig lássuk az anagrammának (ami bizonyos felfogásban egy szójátékfajta) XVII. századi retorikai státusát. Például a gyulafehérvári Piscator retorikája a négy fő nem tárgyalása után veszi sorra az ún. „vegyes nemű” műfajokat, köztük az anagrammát,¹² a műfajelméleti rész után pedig a

⁴Például: „nem okossággal hanem okádással s sok rut hamis fogásokkal fogja a' Pápisztákra Vársárhelyi Matkó a bálványozást”. SÁMBÁR Mátyás, *A'Három Idvösséges kérdésre, a'Luther és Calvinista Tanítók mint felelnek?* . . . (Kassa), 1667. 225.

⁵A rejtélyes szólásnak már született egy megfejtése: TRÓCSÁNYI Zoltán, *X ut Tök*. in *Szily-émlékkönyv*. Bp. 1918. 87–89.

⁶A polémia egyetlen (általam ismert) monográfusa így értékeli Matkó vitairatát: „Sok vitázó műve nincsen, de amit írt, avval több tekintetben felülmúlja bajtársait.” (39.) „A korabeli vitázó munkák közül talán a legnagyobb gonddal, részletességgel van írva Matkónak a másik könyve. A címe: »X ut Tök, könyvnek eltépesése Avagy Bányász Csákány.«” (42.) SAMU János, *Hívták a XVII. század második felében*. Bp. 1901.

⁷ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*. (Ford. SARKADY János) Bp. 1963. 57.

⁸ARISZTOTELÉSZ, *Retorika*. (Ford. ADAMIK Tamás) Bp. 1982. 161.

⁹M. T. CICERO, *A szónok*. (Ford. KÁRPÁTY Csilla) in *Cicero válogatott művei*. Bp. 1987. 229.

¹⁰QUINTILIANUS, *Szónoklattan*. (Ford. PRÁCSER Albert) Bp. 1913. 1.: [V./X.] I. 406.; 2.: [VI./III.] I. 509.; 3.: [IX./I.] II. 182.; [IX./III.] II. 230.

¹¹Bár azért Quintilianus is hozzáteszi, hogy bizonyos technikai, esztétikai és etikai megszorításoknak, ill. elvárásoknak eleget téve még a szójátékot is lehet művészi módon alkalmazni.

¹²BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971. 33.

technopaegnum poeticumról értekeznek, azaz a mesterkedő költői játékról, melynek grammatikus fajtájába tartozik az anagramma.¹³ Az anagramma tehát a XVII. században egyszerre műfaj és technikai eljárás, státusát tekintve pedig iskolás gyakorlat. (Az időszak más – általam ismert – kézikönyvei sem lépnek túl ennek a szemléletnek a keretén.)^{13a}

A magyar jezsuita kontra protestáns hitvita történetének tetőpontján az anagramma már visszavonhatatlanul bekerül a vitázók fegyvertárába.¹⁴ Pázmány Péter a Csepregi szegényvallás-ban így ad hírt erről a (had-)gyakorlatról: „... úgy ezek is az én nevemen akadoznak, és mintha ezen akarának az hóhérságban apród esztendőőt tölteni; csigázzák, darabolják, rombolják nevemet. Petrus, Terpus. Az Pázmányból nem tudván szitkot faragni, sokképpen toldozzák, foltozzák nevemet, hogy ebből szitkot fondálhassanak”.¹⁵ Az argumentum ad hominem akkor a legerősebb, ha „igaz anagramma” (értsd: szigorú, klasszikus) szolgál alapjául. Az anagramma általában név-anagramma ebben az időszakban is, s azt a szemléletet tükrözi, miszerint „nemedet neved” takarja, tehát ha lerombolom „neved”, megsemmisítem, megcsúfítom „nemed” (értsd: személyiségedet) is vele együtt.¹⁶ Homológ technikai eljárás mód és ideológia húzódik az etimológia háttérében is, mely szintén szavakat keres a szavakban azzal a céllal, hogy a valódi értelmet, az ősjelentést megfejtse.¹⁷

Mit értünk anagrammatikán?

Legtágabb – technikai – értelmezése szerint olyan néven (szón) végzett művelet, mely igen nagy mértékben befolyásolja a nyelvi anyag hangzóságát. Alkalmanként szövegyerőművelés elvé is válhat. Ezen a ponton azonban már mindenképpen szót kell ejtenünk – egyszerűen kikerülhetetlen – az anagrammatika XX. századi tudománytörténetéről is, ugyanis dolgozatunk legtágabb (nyelvészeti) háttérében F. de Saussure anagramma-kutatásainak eredményei állnak.¹⁸ Bizonyos terminusokat is tőle és e téma tudománytörténeteseitől¹⁹ kölcsönöztünk a vizsgált corpus anyagának rend-

¹³Uo. 37.

^{13a}A korabeli formalista játékokról I. KORZENSZKY Miklós Richárd: A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph. ItK 1979. 499–528.

¹⁴Például Geleji Katona Válság titka c. művében a „neutralisták” anagrammát veti be a „lutheranusok” ellen. Idézi: KARDOS INGEBORG Klára, *A humor a régi magyar irodalomban*. Szeged, 1942. 67.

¹⁵PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szegényvallás*, in *Pázmány Péter művei*. Bp. 1983. 359.

¹⁶A vitapartner argumentum ad hominem típusú módszerrel való erkölcsi megsemmisítésének „díszkiadványa” az „*Epinicia Benedicto Nagy*”, mely a jezsuita Balásfy Tamás tollából származik, s egész füzére való latin és magyar nyelvű anagrammát és anagrammás verset tartalmaz Nagy Benedek kárára. *RMKT XVII./8.* (Szerk. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla) Bp. 1976. 216.

¹⁷Az etimológia a legnagyobb tekintélyre a középkorban tett szert Sevillai Izidornak köszönhetően, akinek *Etymologiarum libri c.* műve nemcsak érvényes módon rögzítette az emberi tudás summáját, de az egész *gondolkodásmódot is meghatározta*. L. E. R. CURTIUS, *La littérature européenne et le Moyen Age latin*. (1956.) Paris, 1986. 319–320.

¹⁸Saussure érdemét Szegedy-Maszák Mihály abban látja, hogy „kiterjesztette annak a jelenségnek az érvényét, amelyet korábban a retorikusok specifikusabb jelenségnek véltek, a paronomázia vagy prozonomázia nevű alakzattal azonosítottak”. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*, in *Ismétlődés a művészetben*. Bp. 1980. 120.

¹⁹F. de Saussure anagrammatika-kutatásairól először: I. Jean STAROBINSKI, *Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*. (1964.) Paris, 1968.; részletesen uő: *Les mots sous les mots (Les anagrammes de Ferdinand de Saussure)* (1971.) Paris, 1985. Az elv talán legjelentősebb irodalomelméleti kiterjesztése: Julia KRISTEVA, *Pour une sémiologie des paragrammes*, in uő: *Σημειωτική* Paris, 1969. A kérdés tudománytörténeti áttekintése: Paul DELBOUILLE, *Poésie et sonorité II*. Bruxelles, 1984.

szerezéséhez, osztályozásához. (Ezek a terminusok – ízlés szerint – a strukturális nyelvészeti alapokon álló neoretorika nyelvén is definiálhatók.)²⁰

Terminus technicus-tár:

1. A szótéma
az a szó, melyre a dekompozíció elsősorban irányul.
2. Az anagramma (szigorú avagy klasszikus)
megalkotásának szabályai:
 - az anagrammatizált szó minden grafémáját fel kell használni,
 - idegen graféma nem építhető be,
 - a csereműveletek nem korlátozottak.²¹
3. A mannequin
szabályai:
 - az anagrammatizált szó kezdő és záró grafémája rögzített,
 - a csereműveletekben korlátlan szabadság (elhagyás, betoldás) érvényesül.²²
4. A paragramma
a szó vagy szövegrész hangtestének elcsúsztatása.²³
5. Az alliteráció
szó eleji vagy szó közepi hangzösszecsengetés.²⁴
6. A kriptogramma
az alliteráció olyan típusa, amikor a szótéma kitüntetett hangzócsoportja cseng össze.
7. Az ekhós-rím
a rím egyik speciális esete. (Különleges jelentőségű hangzösszecsengetés.)²⁵

2.

Most pedig térjünk vissza Matkó István 1668-ban Sárospatakon megjelent *Bányászcsákány* című munkájához, melynek végén áll az a híres Matkó-vers, mely Sámbar Mátyás jezsuita páter nevének és címének destrukciójára épül.²⁶ Az igen szellemes írás ismert modern kiadásban, a kötetből kiemelten, de – szerintünk – eredeti kontextusába visszahelyezve kapja meg csak igazi báját. Tulajdonképpen az egész könyv fő szerkezeti váza a SÁMBÁR szótéma jegyében épül fel:

1. Ennek megfelelően ellenfelét a következő nevekkel illeti (ezek egyébként a saussure-i szó-téma-eljárásnak megfelelő, nem szigorú név-anagrammák, így például megengedett az S = SZ = = Z = ZS-azonosítás a képzés helye és módja szerinti közeli rokonság alapján):

mannequinek:

1. SZAMÁR MÁTYÁS
2. SÁR-gyúró MÁTYÁS
3. SÁR-os MÁTYÁS
4. SÁR-oslapátú MÁTYÁS
5. SÁR-nyomó MÁTYÁS

²⁰Az ehhez felhasznált munka: J. DUBOIS–F. EDELINÉ–J. M. KLINGENBERG–P. MIN-GUET–F. PIRE–H. TRINOIR, *Rhétorique générale*. Paris, 1970.

²¹Relációs dekompozícióval, tetszőleges permutáció által létrejövő metaplazmus.

²²Subsztancionális művelettel, részleges törlés-hozzáadás által létrejövő metaplazmus, amelyben a törlés-hozzáadás korlátozott.

²³Subsztancionális művelettel, részleges törlés-hozzáadással létrejövő metaplazmus.

²⁴Subsztancionális művelettel, ismétlődő bővítés (hozzáadás) által létrejövő metaplazmus.

²⁵Subsztancionális művelettel, ismétlődő bővítés (hozzáadás) által létrejövő metaplazmus.

²⁶*RMKT* XVII./10. (Szerk. VARGA Imre) Bp. 1981. 355–356.

inverziós mannequinek:

6. RÁMÁS MÁTYÁS
7. RÁMA-faragó MÁTYÁS

paragramma:

8. SÁTÁN MÁTYÁS

Szembetűnő a SZAMÁR és a SÁR mannequinek rendkívüli gyakorisága, mely nem lehet a véletlen műve. (SZAMÁR MÁTYÁS kb. 50-szer, SZAMÁR 62-szer, SÁR-gyűrő MÁTYÁS szintén kb. 50-szer fordul elő szövegünkben.)

2. Ilyen név-magyarzatokkal, pseudoetimológiákkal találkozunk:

1. Halodé Sárgyúró Mátyás . . . Nosza hozzá! Gyúrjad már a Sárt. (27.)
2. Sámbar avagy inkább Sárnyomó-Mátyás (112.)
3. . . . utolérik Sámbar mint a Sánta ebet (57.)
. . . itt érik utól a Sámbar (114.)

A SÁMBA, amely a SÁMBÁR névtől csak egy darab graféma tekintetében különbözik, neologizmusként szerepelhet a sánta szinonimája gyanánt:

1. Samba számár (79.)
2. Samba ló (7.)
3. Samba mondás (19.)
4. Samba hazugság (11.)

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a MÁTYÁS-t nem bántja. Oka az, hogy bumerángxént saját nevére ütné vissza (MÁTYÁS – MATYKÓ*–MATKÓ).

3. Fónikus rokonságban álló szópárok, melyek (megbélyegző) névként funkcionálnak:

1. *Bak Barát* (6.)
2. *Samba Bika* (15.)
3. *kormos Sámbar* (105.)
4. *Csalárd Sámbar* (144.)
5. *buta Barát* (98.)
6. *Barna Barát* (252.)
7. *Mátyás bátya* (363.)
8. *Sámbar Bátya* (99.)
9. SÁMBÁR SZAMÁR (301.)
10. *Számár Barát* (114.)
11. *Sáros Péter* (42.)
12. *Bányász Bátyád* (30.)
13. *Morgó Mátyás* (27.)
14. *moslékos Mátyás* (81.)

4. Hogy a kép teljes legyen, soroljuk fel a hangzósság által nem indokolt, megbélyegző, de nem ana- vagy paragrammatikus neveket is. Feltűnő, hogy az anagrammatizált titulusokkal szemben általában csak egyszer fordulnak elő a szövegben:

1. *hypocrita Mátyás* (332.)
 2. *Popozlár Mátyás* (257.)
 3. *Csalafurdi Mátyás* (243.)
 4. *Rühös Mátyás* (242.)
 5. *körmös Mátyás* (313.)
 6. *kuvasz Mátyás* (240.)
 7. *Sido Mátyás* (162.)
 8. *foldozó Mátyás* (304.)
 9. *Hogsa Mátyás* (207.)
- stb.

5. A paragrammák fő forrása a homofónia, a hangalak hasonlósága, hatása pedig a minél nagyobb és pikánsabb jelentésetolódásban rejlik:

1. De kérlek kicsoda *Kan-sequentia* ez: A Calvinista Bibliából írtál te Locusokat. Ergo nem tiltátok a Barátok, Jezsuiták, Papok és Apácák között a házasságot. Soha nem hiszem, hogy nem X ut Tök (26.)
(Consequentia – Kan-sequentia)
2. Fris *Kan-sequentia* ez is pro subjecta materia! (29.)
3. Vesd-rá Bányász a Csákánt, tanullyon akar vénségében már a vén *Esavita* okosságot (9.)
(Jesuita – Esavita)
4. Vallyon ki küldött titeket *Jesus untákat?* (63.)
(Jesuita – Jesus unta)
5. Mennyi szóval emlékezik az Új Testamentom a *Misérül?* mellyik czikkelyben vagyon itt csak árnyéka is a te bálványozó *mesédnek?* (144.)
(mise – mese)
6. Mertha a betűn a betűkből álló Syllabákat érted, úgy-is hasonló kákó vagy, mert ennek a Syllabának: *sus*, igaz magyarázattya annyit térszen mint disznó hinc *Suita*, (210.)
(Jesuita – suita – sus)
7. Hazudál hát . . . mikor *Calvinust Calvusnak*, azaz kopasznak írad (281.)
(Calvinus – Calvus)
8. Itt is nem *Theologus* Sámbar, hanem *alogus*, . . . Responde Mátyás! ne alogizály. (361.)
(Theologus – alogus)
9. A Jesuiták Oskolájában tanullyák a *canina* eloquentiát, mellynek te vagy Fejedelme, mert nem tudom mellyik *Canis* ugathatna annyit, a mennyit te már morgottál . . . (368.)
(canina – canis)
10. Látodé Mátyás Gazda, hogy csak kettő a Christustúl szereztetett, és az apostostoloktúl gyakoroltatott Sacramentom? annak pengig egyike sem a *Brúmálás*, melly a keresztség Sacramentoma körül ízetlenkedő *turkálás*. Tiéd légyen! (417.)
(bérálás – brúmálás – turkálás)
11. Bizony nem *Jesuita* vagy ebben hanem *Diaboli Vita* (249.)
(Jesuita – Diaboli Vita)
12. X ut Tök főből származott írásában . . . azt írja, hogy nagy-*patkó* kellene a *Matkó* szájára . . . (182.)
(Matkó – patkó)
13. Nem *candorizál*, sem nem *Catholizál*, hanem *Cacolizál* Tök-fejú (309.)
(catholizál
– candorizál
– cacolizál)
14. Eredgy Szamár tedd-fel peczkes orrodra az okulárt, s-tanuld-meg Calepinusból kicsoda magyarúl az *Essentia*. Pfúj *Asine!* (157.)
(essentia – asine)
15. Eörüljetek Pápisták *Jesuiták Stupiditásának*, mert sem Pázmány sem más nem ér ezzel! (166.)
(Jesuita – stupiditás)
6. Igen gyakran szövődik alliteráció mondataiba:
 1. Így *nyálaskodik* a tekenő körül *Nyavalyás Káplánunk*. (332.)
 2. Aha család Sátán család tekerce! (420.)
 3. Csákánt a csalárdnak (45.)
 4. . . . ezt állatnád te (affimative) talpra, ha *birna barna* (395.)
 5. *Darás Mátyás dongdogally addig*, (110.)
 6. *Vakarodgyál* hát a völgyben (107.)

7. Vak vezérek vezetik őket, s-kövessenek szemesebbeket. (101.)

8. Hamisság tehát azt vallani s tanítani a Pápás Papoknak Sámbar Páterrel, hogy . . . (87.)

9. . . . a gyöölőnek csókjai családok. (7.)

7. Kizárólag „anagramma-hívők” számára különítjük el az alliterációtól a kriptogrammat, amikor is a szótéma mutációi (SÁR, SZAMÁR, SÁMBA) és kitüntetett hangcsoportjai (SÁM-SAM – SZÁM-SZAM; SÁ-SA – SZÁ-SZA; S-SZ; és ezek inverziói) indukálnak hosszabb-rövidebb szövegszekvenciát:

1. Nosza lássuk ez ellen mint gyúrja Sárgyúró Mátyás sikeretlen sárát? Ládd X Tök írását. (68.)

2. Lássuk már Sárgyúrását Mátyás Hogysánknak is. (119.)

3. Ez Argumentum ellen miképpen gyúrta legyen a sárt. sárgyúró Sámbar Mátyás. (65.)

4. (Tudd-meg pedig /K. O./ hogy Sámbarától sülvén-ki formája ez Syllogismusnak . . .) Vallyon ez ellen mint gyúrja már a Sárgyúró Mátyás a Bányász ellen a sárt. (58.)

5. Sámbar Mátyás mint Sámbar s ina-szakadt számár kurta farkát csovályya . . . (85.)

6. Lássuk már a Sámbar számár sár nyomását is. (94.)

7. Lassan seperj Mátyás ne porozz! (102.)

8. Sámbar Csalmár . . . csalárd Sátán (157–158.)

9. moslékos szájú rút számár (176.)

10. Aha Sátán Sámbar katonája! (302.)

11. Ez-is Sámbar nagy szájához illendő nagy sámbar hazugság (10.)

8. Utolsóként vesszük szemügyre az anagrammat. Egy darab klasszikus, „valódi” akad mindösze, de értéke felbecsülhetetlen, mert ennél és csak ennél találunk elméleti-technikai megjegyzést:

Látodé már hogy nem én hazudék in folio, hanem te hazudál in trifolio ki egyvalaki Káplánnya vagy, mely p e r a n a g r a m m a annyit térszen mint nyálán kap. Hogy pedig te a Ministerbül csinálál mentirist, itéllyen meg tégedet amaz Minister (Matth 20. v. 28.). Csapja meg szadat amaz Minister. Rom. 15 v. 16. E vólna ám Szamár Mátyás a Quodlibetica simulac Jesuitica blasphemia! De kitelik tóled! (297.)

(anagramma: Káplánnya – nyálán kap)

(paragramma: Minister – mentiris)

3.

A Bányászcsákány nyelvi anyagát tehát át- meg átszövik a paronomáziás, alliteráló, ana- és paragrammatikus hangsorok. Ezek a szekvenciák tehát már eleve „poétikailag” fertőzöttek, de a lezáráshoz közeledvén, szerzőnk már egyenesen rímekben beszél.²⁷A munka legvégén pedig teljes pompájában ott díszeleg csattanóul A Vers. A befejezés általános célja az, hogy röviden (koncentráltan) a közönség elé tárja a mű legfontosabb mozzanatait, hiszen ez az utolsó alkalom, hogy az olvasót a maga oldalára állítsa, és egyúttal az ellenfél ellen hangolja. Quintilianusszal szólva: „az egész ügyet egyszerre állítja (a hallgatóság) elé, s ha részleteivel kevésbé gyakorolt rá befolyást, tömegével mindenesetre hat”.²⁸

²⁷„Im láttyátok K. Olvasók, mint tépetteték el a' Sámbar X ut Tök könyve, Láttyátok mint Csákányoztaték meg attól, akit indulatból Bányásznak nevezte, s sok embertelen, nem Theologushoz hanem disznópásztorhoz illetlen nyálás szitokkal s mocsokkal sértegete, bocsásson meg az Úr néke, ha megtérendő. Elkopék sikeretlen sára: Nem épülhete semmi módon sikeretlen háza.

Ah! vedd eszedben avagy csak már ezekből is Pápastaság a' Sámbar eget verő hamisságát: tanul míg még időd nagyon csalárdságát, kövessed az Apostol igaz és szent régi Vallást, hogy megtéredés után, nyerhesd el szegény lelked örök nyugodalmát.” (458–459.)

²⁸QUINTILIANUS, *Szónoklattan*. Bp. 1913. [VI./I.] I. 486.

Sámbár oda van már mondgyad ECHO ámbár,
Ámbár? nem szánod-e? Nem had pirúlylon bár:
Bár? hát mit érdemel! Korpás csalán-is kár:
Kár? kár; mert előtte a jó gyöngy-is mind sár.

Páter ő tudod-é? Bizony mondom ater;
Ater? hogy fekete? ECHO mondom bár ter;
Ter? Nem -is csak kétszer hanem sok ezerszer,
Mert disznó módgyára mindent öszve kever.

Jesuita talám? De bizony Suita,
Suita? Az, mert mocsok ott a jó vita,
Ita; Azt nevének vége bizonyittya,
Tajtékját mostan-is fertőjében túrta.
stb. (459–460.)

Mint látjuk, az ekhós rímtechnika is a csekély jelölő-elcsúsztatással keletkező óriási jelentés-elmozdulás játékára épül. A vers két fontos részletére szeretném felhívni a figyelmet:

1. „Ita; Azt nevének vége bizonyittya”

a „név – nem”-azonosítás korabeli jelenlétéről tanúskodik, a

2. „Szentelen Sámbár-is nevént hasogattya,
A kinek írását fellevén nem birja.”

pedig a „név – nem”-dekompozíció bevett alkalmazásának hírnöke.

Feltűnő, hogy míg a többi vitázó válogatás nélkül mocskolódik, Matkó szelektál, poetizál, melynek eredményeképpen túlnyomó többségükben fónikus szerveződésűek „szitokvirágai”. A nagy vagy paragrammák és a fónikus rokonságban álló szókapcsolatok mellett a „nem indokolt” nevek elenyésző számban találhatók, s egy-egy forma csak egyszer fordul elő. Ezzel szemben azok a változatok, melyeknél az indukáló szótéma és az indukált (anagrammatizált) alak fonéma- vagy grafémateste között közeli rokonság áll fenn, tömegesen jelentkeznek. Nyilvánvaló, hogy ezt nem az invariáció hiányának számlájára kell írunk. (Valószínűleg Matkó sem ment a szomszédba egy-két jó szaftos „jelzőért”.) A látszólagos fantáziatlanságot egy másfajta minőségű lelemény ellensúlyozza, mely által az egész „tromfosdi” talán még különlegesebb ideológiai töltést is kap.

Szerzőnk nemcsak a nevek, hanem az ellenfél tevékenységének jellemzésére is olyan toposzokat alkalmaz, melyek magja a SÁMBÁR szótémából vagy más (anagrammatikus szempontból) jelentős szóból levezethető:

1. SÁR: sárgyúrás, sártapasztás, sárragasztás, sártekenő-forgatás, sárnyomás, sárköpülés stb.
2. SZAMÁR: inaszakadt szamar-ügetés (és variációi)
3. KÁPLÁNNYA – NYÁLÁN KAP / NYÁL: nyálazás (és szinonimái)
4. RÁMA: rámafagás (és változatai)

Bizonyos elemek ismétlődéséről van szó, melyek rendszert alkotnak és változatokat mutatnak. Egy alaktani párhuzamosság a jelentő szintjén²⁹ szervezi ritmikusan a szövegteret, befejezésül pedig mindezt Echo koronázza meg, aki az egyik legősibb mitológiai alakja egy természeti jelenségnek s egyben egy nyelvi játéknak is. A Bányászcsákány tehát egy tágan értelmezett anagrammatikus elvre felépített hitvitázó munka (hangsúlyozni kívánjuk újból: bennünket vitázó s nem hitvitázó műként érdekelt alapvetően), melynek makrokontextusát a hitviták játékszabályait becsületesen betartó nyelvezet szolgáltatja, mikrokontextusát³⁰ pedig egy anagrammatikus szövegprodukciónak hálól.

²⁹L. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*, in *Ismétlődés a művészetben*. Bp. 1980. 120.

³⁰A mikro- és makrokontextus terminusokat SZEGEDY-MASZÁK Rifaterre-adaptációja alapján használom. L. uo. 95–96.

A XVII. SZÁZADI MAGYAR KÖLTÉSNET: IDÉZETEK POÉTIKÁJA (II.)¹

„*Én Váradí Szabó György munkája vagyok m i n d v é g i g.*” Ezt a büszke mondatot olvashatjuk egy kézíratos orvosi receptkönyvben² az *Ó magyar nemzetség, be kemény a szíved . . .* kezdetű vers³ mellett. A 11 strófás vers a XVII. és XVIII. század fordulóján keletkezett. Már első közlője, R. Kiss István megjegyezte,⁴ hogy a vers utolsó hét versszaka nem eredeti alkotás, hanem átvétel a negyedszázaddal korábban keletkezett *Ó vajha valaki tenger árjaivá . . .* kezdetű versből.⁵ Varga Imre állapította meg,⁶ hogy Váradí versének első négy szakasza is átvétel, mégpedig a *Czeglédi István históriájából*.⁷ Mindkét forrásul szolgáló vers ponyvanyomtatványokból ismert, egymás szomszédságában szoktak előfordulni. R. Kiss István és Varga Imre megállapításait egy ponton módosíthatjuk: a vers 5. szakasza nem az *Ó vajha valaki . . .* kezdetű versből való, hanem a másiktól, a *Czeglédi históriájából*. A szóban forgó szakasz ugyanis mindkét énekben megvan, kis eltéréssel. Éppen ez a kis eltérés igazolja állításunkat.⁸

A lényeg persze változatlan: Váradí Szabó György éneke, büszke megjegyzése ellenére teljes egészében kompiláció, nemhogy *mindvégig* az ő munkája lenne, de egyetlen saját strófája sincs.

A XVII. században ez az eljárás egyáltalán nem példa nélkül való. A *centot*, az ollózás művészetét űzte, hogy csak a legismertebb példát említsük, Esterházy Pál is, aki Zrínyi és Listius strófáiból állított össze verseket.⁹ Sokkal gyakoribb az a szövegátvétel, aminél nem a teljes mű áll idézetekből, hanem csak néhány szakasza. Ezeket viszonylag nehezebb is észrevenni, főleg akkor, ha az idézett vers hosszú, és az idézett strófa nem a legelső.

Rejtvényként is megállná a helyét a következő feladat: Egy töredékes sárospataki kézirat halálról elmélkedő versét adta ki Gulyás József az ItK 1931. évfolyamában,¹⁰ incipitje: [. . .] *Valami-ként [veti hálóját] Irusnak*. Keressük meg az őst az 5. és 23. strófának! Ebben a megfogalmazásban már könnyítés is van, hiszen így tudjuk, hogy az 5. és 23. strófa biztosan idézet. További könnyítés, ha eláruljuk, a források megtalálhatók az RMKT XVII. századi sorozatában.

A megoldás elég meglepő: az 5. versszak Szentmártoni Bodó János: *História az Mária Magdolnának sok bűneiből való jó reménség alatt kegyes megtéréséről* című 116 strófás művének 40. szakaszával egyezik meg;¹¹ a 23. versszak pedig Kolosi Török István: *Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicséretéről* című 224 strófás művének 172. szakaszával.¹²

¹Dolgozatom egy készülő, terjedelmesebb és részletesebb munka vázlata; felolvasásra készítettem, ezért néha az adatok egy része jegyzetbe szorult, néha pedig a főszövegbe került az egyébként jegyzetbe kívánczó hivatkozás. A konferencián elhangzott szövegen, a jegyzetektől eltekintve, nem változtattam.

²Váradí Szabó György kézírata, STOLL 142.

³A *kuruc küzdelmek költészete*, válogatta és sajtó alá rendezte VARGA Imre. Bp. 1977. 115. sz.

⁴R. KISS István, *Váradí Szabó György két verse (1699–1703)*, ItK 1903. 87–89.

⁵RMKT XVII. sz. 11. 84. sz. A forrásul szolgáló szakaszok R. KISS István és VARGA Imre szerint: 3., 1., 2., 4., 45. és 46. vsz.

⁶RMKT XVII. sz. 10. 757.

⁷RMKT XVII. sz. 10. 112. sz. A forrásul szolgáló szakaszok VARGA Imre szerint: 57., 58., 59. és 60. vsz.

⁸Váradí Szabó György versének 5. szakasza tehát *nem* az *Ó vajha valaki . . .* kezdetű ének 3. strófájára megy vissza, hanem a *Czeglédi-história* 55. versszakára.

⁹L. RMKT XVII. sz. 12. 799–803.

¹⁰GULYÁS József, *Egy XVI. századi ének a halálról*. ItK 1931. 86.

¹¹RMKT XVII. sz. 4. 210. sz.

¹²RMKT XVII. sz. 4. 214. sz.

A szövegátvételt észrevenni még akkor sem egyszerű dolog, ha az idéző vers forrását már ismerjük. A *Szentsei-daloskönyvben*¹³ például van egy *Cantio specialis* címfeliratú ének,¹⁴ ennek egyik szakaszáról tudjuk, hogy Nyéki Vörös Mátyás *Dialogus* című munkájának¹⁵ egy strófáján alapszik.¹⁶ Az azonban még nem derült ki eddig az énekről, hogy további két versszaka is a *Dialogusból* való. Ráadásul az egyik Nyékitől származó szakaszt Szentsei György is felhasználta *Eredj menj el tőlem kegyetlen Cupido . . .* kezdetű versében,¹⁷ nyilván a *Cantio specialis*ből emelve át. Így olyan idézetláncsal állunk szemben, amelynél az idéző valószínűleg nem is ismeri az átvett szöveg eredetét.

Nyéki Vörös Mátyás két nagyobb lélegzetű műve, a *Dialogus* és a *Tintinnabulum tripudientium*¹⁸ számos szövegátvétel forrása. Nemcsak az egymást követő nyomtatott kiadásokban és kéziratos másolatokban követhetjük nyomon e versek utóéletét, hanem hosszabb-rövidebb idézetek kapcsán is, már persze akkor, ha felismerjük azokat. Néha segíthet egy jó névmutató a szövegkiadások végén. Esterházy Pál úgy készít mulandóságkatalógust,¹⁹ felsorolva a történelem és mitológia leltűnt nagy alakjait, hogy a nevekből, azok sorrendjéből, a jelzőkből és a rímekből egyértelműen kiolvasható Nyéki *Tintinnabulum*ának hatása. Kőszegi Pál ugyanígy emlegeti Salamont, Sámson, Dáriust, Nagy Sándort és a többi Nyékinél is szereplő személyt *Bercsényi házassága* című munkájának az elején.²⁰

Névmutató híján egy-egy jellegzetes rím bokorra, szófordulatra kell figyelni, de akadnak sajnos olyan jellegtelen versszakok is, ahol csak a szisztematikus szövegösszevetés segít. Ki gondolná egyébként, hogy a *Cantionale Catholicum* egyik darabja,²¹ incipitje: *A Krisztus Jézusnak vérével nyert népek*, 12 strófája közül az egyikben Nyéki *Dialogus*ának 340. szakaszát idézi? Ki gondolná alapos filológiai nyomozás nélkül, hogy a Keczer Menyhárt temetésére írt 61 strófás búcsúztató²² két versszakában Nyéki *Tintinnabulum*ának 311. és 312. szakaszára megy vissza? Ki gondolná, hogy 1735-ben a *Rebellis ének a Péro-lázadásról* 9. versszaka²³ Nyéki Vörös *Tintinnabulum*ának 245. strófáját idézi szinte betű szerint? Az, aki nem keres minden bokorban Nyéki-idézeteket, az aligha.

Ez a dolgozat a kevésbé egyszerűen fellelhető idézetekről, elsősorban a *tömeges* Nyéki-idézetekről szól. Abból az egyszerű észrevételből indulhatunk ki, hogy az idézett művet és az idéző művet összekapcsolja egy bizonyos fokú tartalmi, tematikai azonosság. A négy végső dologgal foglalkozó *Tintinnabulum* és a *Visio Philibertin* alapuló *Dialogus* jórészt az élet mulandóságáról, hiábavalóságáról elmélkedik; jogos lehet tehát a gyanúnk, hogy az idéző versek legtöbbje szintén halál-vers lehet, vagy halotti búcsúztató. Három kéziratos búcsúztató-gyűjteményt fogok most bemutatni ebből a szempontból, a *Czerey János-énekeskönyvet*,²⁴ a *Hubai János-kódexet*²⁵ és a *Győri György-*

¹³STOLL 168. Hasonmás kiadása: *Szentsei György daloskönyve*. Sajtó alá rendezte VARGA Imre, Magyar Helikon 1977.

¹⁴RMKT XVII. sz. 11. 115. sz.

¹⁵RMKT XVII. sz. 2. 90. sz.

¹⁶A *Dialogus* 32. szakaszára megy vissza a *Cantio specialis* 8. versszaka. Erre KOMLOVSZKI Tibor hívta fel a figyelmet, l. It 1958. 498.

¹⁷A *Szentsei-daloskönyv* faksimiléjének sorszámozása szerinti 33. vers.

¹⁸RMKT XVII. sz. 2. 93. sz.

¹⁹L. RMKT XVII. sz. 12. 123.

²⁰Kőszeghy Pál: *Bercsényi Házassága*, közli THALY Kálmán. Bp. 1894. 14–21. vsz.

²¹„... édes hazámnak akartam szolgálni . . .”, összeállította DOMOKOS Pál Péter. Bp. 1979. 746. sz. 9. vsz.

²²RMKT XVII. sz. 11. 163. sz. 8–9. vsz.

²³A *kuruc küzdelmek költészete*, 241. sz.

²⁴STOLL, 55.

²⁵STOLL, 173.

énekeskönyvet.²⁶ Az első két kézirat már teljes egészében napvilágot látott a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának kötetében,²⁷ az utóbbi még csak részleteiben. A *Győri György-énekeskönyv* teljes anyagát Jankovics József bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök. A három kéziratos versgyűjtemény belső és külső idézetei úgy érzem modell értékűek. Szimptomatikusan mondható, hogy az RMKT jegyzetapparátusa ebben a tekintetben hiányos. Nemcsak a külső idézetforrások hiányának gyakran, a kéziratokon belüli szövegazonosságok sincsenek mindig jelezve.

Mindhárom gyűjteményről elmondható, hogy bonyolult idézethálózatot tartalmaz. Egy-egy halotti búcsúztatójuk úgy íródik, hogy az előzőleg leírt énekek bármelyik strófája alpanyagul szolgálhat. Gyakran előfordul, hogy ilyen belső idézésnél az idézett versszakot a szerző le sem írja, hanem csak utal az előző énekekre, esetleg néhány szót írva le a szövegből.²⁸ A rokonoktól, jelenlevő ismerősöktől búcsúzó szakaszok néha csak annyi változáson mennek át, hogy a nevet cserélik ki bennük.²⁹ A bevezető, elmélkedő szakaszok legtöbbször betű szerint ismétlődnek versről versre. Az eljárás a paneles építkezéshez hasonlítható.

Némelyik panel közvetlenül a friss építkezés helye mellett található, némelyik kissé távolabb, de még ugyanazon a terepen. Van, amikor egészen messziről érkezik egy-egy elem. A vers közepén egyszer csak felbukkan egy népszerű bujdosó-strófa vagy szentencia. A *Hubai-kódex* búcsúztatóinak szakaszai közt például a nagyon népszerű *Mikó-búcsúztató* ismert szakaszai, *Az tenger fővenye ki sok . . .* kezdettel;³⁰ vagy a *Győri-énekeskönyvben* az *Iffiuság sólyommadár . . .* incipitű ének szakaszai³¹ találhatók meg.

Vegyük most sorra a három kéziratot, és figyeljük meg, hogy noha három különböző személy versgyártásairól lesz szó, mennyire hasonló módon készítik búcsúztatóikat; hasonló anyagból hasonló eljárással hasonló verset.

Az első kézirat a *Czerey János-énekeskönyv*. Bennünket most ennek csak a harmadik nagyobb egysége³² érdekel, ez tartalmaz parentáló verseket. 1661 és 1668 között keletkeztek a búcsúztatók, szerzőjük vélhetően az a Bede András, aki az énekeket lejegyezte. A versek egyik külső forrása a ma már csak a *Kuun-kódexből*³³ ismert *Az mirigyéről való szép ének* 1647-ből.³⁴ A szövegátvételt Varga Imre is jelzi az RMKT-kötet jegyzeteiben.³⁵ Az eredeti szöveg 8 különböző versszaka található meg az énekeskönyv 5 versének 15 strófájaként. Egy másik szövegforrás a *Czerey-énekeskönyv* korábban lejegyzett részében található meg, ez az 1646-ban Molnos Istvánné halálára írt búcsúztató.³⁶ Az RMKT-kötet adatait kicsit bővítve, summásan azt mondhatjuk, hogy 10 különböző strófa kerül felhasználásra 19 versben, és ez összesen 40 versszak keletkezésénél játszott szerepet. Több forrást a jegyzetapparátus nem jelez, pedig van még idézetes strófa jócskán.

²⁶STOLL, 124.

²⁷A *Czerey János-énekeskönyv* versei főleg az RMKT XVII. sz. 7. és 9. kötetében, a *Hubay János-kódex* versei a 11. kötetben.

²⁸Például a *Czerey János-énekeskönyvben*: RMKT XVII. sz. 9. 212. sz., a *Hubay János-kódexben*: RMKT XVII. sz. 11. 92. sz.

²⁹Például a *Czerey János-énekeskönyvben*: RMKT XVII. sz. 9. 198. sz.

³⁰RMKT XVII. sz. 9. 60. sz., idézve: RMKT XVII. sz. 11. 105. sz. 2., 3., 4., 10. vsz.

³¹RMKT XVII. sz. 3. 221. sz.

³²Gyakorlatilag az RMKT XVII. sz. 9. kötet 193–219. sz. versei.

³³STOLL, 40. Hasonmás kiadása: A *Kuun-kódex*. Sajtó alá rendezte VARGA Imre, Magyar Helikon 1979.

³⁴RMKT XVII. sz. 9. 92. sz., a faksimile sorszámozása szerinti 57. vers.

³⁵RMKT XVII. sz. 9. 211., 212. és 215. vers jegyzetei. Ezekon kívül idézi még a szóban forgó verset a 202. sz. búcsúztató és az RMKT XVII. sz. 11. 183. sz. vers is.

³⁶RMKT XVII. sz. 9. 91. sz.

Az egyik búcsúztató három strófán keresztül idézi az énekeskönyv korábban lejegyzett részében fellelhető *Prédikál minékünk az holt ember* . . . kezdetű verset.³⁷ Ez az átvétel azért is érdekes, mert az idézett vers metruma $a_{19}a_{19}a_{19}$, az idéző versé pedig $a_{12}a_{12}a_{12}a_{12}$. Ugyancsak az énekeskönyv korábban leírt részében található a *Vagyon világban egy kaszás* . . . incipitű ének,³⁸ ebből 7 versszakot használ fel az egyik búcsúztató.³⁹ A metrum megint változik, eredetileg $a_8a_8b_6c_6c_6R_8$ volt.

Visszakanyarodva dolgozatunk célkitűzéséhez, megállapíthatjuk, hogy Nyéki Vörös Mátyás *Dialogusa* és *Tintinnabulum*a szintén forrása volt a szerzőnek. Mindkét Nyéki-versnek 28-28 szakaszát találhatjuk meg a parentáló versek szövegében, összesen 64 esetben. Ez a szám még akkor is hatalmas, ha tudjuk, hogy a vizsgált 28 vers közül csak 12 idéz Nyéki-szöveget. Egyébként a paneles építkezés bemutatásához az is hozzátartozik, hogy olyan strófa is rengeteg van, aminek forrását nem találjuk. Összesen 52 versszak létezik több példányban, némelyik csak kettőben, némelyik hatban.

A második ismertető kézirata a *Hubai János-kódex*. A bennünket érdeklő halotti búcsúztatók az 1670-es években keletkeztek. A belső és külső átvételek számadatai helyett most közelítsünk más oldalról. Az idézetesség kapcsán egy szerzőségi problémát járhatunk körbe.

A kódex 29. lapján kezdődik *Árnyékhoz hasonló világ dicsősége* . . . incipittel egy búcsúztató.⁴⁰ A vers végén ezt a mondatot olvashatjuk: „Ita parentando inter-concinnebat N. S. D.” Varga Imre szerint⁴¹ a névrejtő betűk a sárospataki-fehérvári iskola ekkori szeniorát, Diószegi Sámuel takarják. Erre vall, hogy a búcsúztatott személy az iskola tanulója volt, és Diószegiről tudjuk, hogy írt verseket. A Diószegi-ház egyik tagjának olvasható is búcsúztatója a kódexben,⁴² és ebben Diószegi Sámuel neve is előfordul a hozzátartozóké között. Ezeket az érveket tovább erősíthetjük néhány szövegátvétel bemutatásával.

Nézzük Diószegi verseit! 1674-ben Kolozsvárott jelent meg egy nyomtatvány *Szomorú Halotti Pompa* címmel,⁴³ s benne az ő munkája is, a *Holt s eleven phoenix hamva felett való rövid beszélgetés*. Ezt Bocskai István, Zemplén megye főispánjának temetésére írta. Sajnos az itt szereplő verses betéteknek⁴⁴ és a Hubai-kódexbeli N. S. D. monogramos versnek nincsenek azonos strófaik. Megteremthető azonban a kapcsolat a két vers között egy harmadik mű segítségével. Ez a harmadik munka Gulyás József elnevezése után az *Ének a halálról* címet viseli.⁴⁵ Egy sárospataki kézirat töredékes verse, ennek 5. és 23. strófája szerepelt a rejtvényben. Milyen szövegkapcsolatok vannak a három mű, Diószegi nyomtatott verse, a Hubai-kódex monogramos verse, és az *Ének a halálról* szövege között?

Mindhárom mű idézi Nyéki Vörös Mátyást. A sárospataki kézirat két versszaka való a *Dialogus*-ból, az egyik a 304., a másik a 333. megfelelője.⁴⁶ Diószegi nyomtatott versbetéteiről Varga Imre is megállapítja,⁴⁷ hogy sorokat vesz át a *Tintinnabulum*ból. Állításra kicsit erősebben is megfogalmazható: az átvétel 7 egész versszaknyi. Az N. S. D. monogramos vers mindkét Nyéki-művet idézi. 2. versszaka megegyezik a *Tintinnabulum* 3. szakaszával, 3. versszaka pedig a *Dialogus* 286. szakaszával. Az átvételek, így, persze nem bizonyíthatják az azonos szerzőt, hiszen például az is igaz, hogy

³⁷RMKT XVII. sz. 7. 184. sz., idézi az RMKT XVII. sz. 9. 213. sz.

³⁸RMKT XVII. sz. 7. 187. sz.

³⁹RMKT XVII. sz. 9. 219. sz.

⁴⁰RMKT XVII. sz. 11. 89. sz.

⁴¹RMKT XVII. sz. 11. 89. sz. jegyzet, 793.

⁴²RMKT XVII. sz. 11. 209. sz.

⁴³RMK I. 1164.

⁴⁴RMKT XVII. sz. 11. 69. sz. á.-f.

⁴⁵L. a 10. jegyzetet.

⁴⁶11. és 12. vsz.

⁴⁷RMKT XVII. sz. 11. 69. sz. jegyzet, 778.

a *Szomorú Halotti Pompa* egy másik búcsúztatója, amit biztosan nem Diószegi Sámuel szerzett, hanem Tolnai F. István,⁴⁸ szintén idéz egy versszakot a *Tintinnabulum*ból. A Nyéki-átvételek csak másodlagos érvek lehetnek.

Elsődleges érv lehet viszont az, hogy a vizsgált három versnek már vannak közös strófáik. Diószegi nyomtatott versbetétei közül egy szakasz pontosan egyezik az *Ének a halálról* 35. szakaszával,⁴⁹ és az *Ének a halálról* más öt szakasza⁵⁰ pedig az N. S. D. monogramos vers öt szakaszával.⁵¹ Ez már bizonyítja a monogram helyes feloldását.

A harmadik vizsgálatra kiszemelt kéziratveszélyes gyűjtemény a *Győri György-énekeskönyv*. Az ebben szereplő parentáló versek az 1690-es években keletkeztek, de van az énekeskönyv elején három olyan mű is, ami már korábban, 1674-ben napvilágot látott, nyomtatásban, Debrecenben, a *Temetési Pompa* című kiadványban.⁵² A Bocskai Ujlaki Ferenc temetésekor elmondott egyik vers 26 szakasza egyezik meg Nyéki *Tintinnabulum*ának különböző versszakaival. Ezt az átvételt az RMKT-jegyzetek is jelzik.⁵³

A *Győri György-énekeskönyv* versei a paneltechnika szabályai szerint alaposan kiaknázzák a már meglévő verseket, minden darabnál nagy annak a valószínűsége, hogy korábban megírt strófák is vannak benne. Ez természetesen az 1674-es, Nyékit idéző vers szakaszait is érinti, speciálisan a Nyéki által írott szakaszokat is, tehát a kézirat lapjain újra, meg újra áttemelve az előző versekből, több Nyéki-idézett is van.

Érdekes módon azonban vannak a gyűjteményben olyan Nyéki-strófák is, amik *nem* találhatóak meg a *Temetési Pompa* áttemelése között. Ez arra mutat, hogy az 1690-es években verseket író, szerkesztő szerző maga is emelt át strófákat a *Tintinnabulum*ból, hacsak nem egy mára már elvesztett Nyékit idéző vers volt a forrás. Hihetőbb az, hogy idézőmódja egyszerre volt közvetett és közvetlen.

A közvetett idézést az tette lehetővé, hogy az énekeskönyvbe bekerült egy korábbi Nyékit idéző vers. Egy-egy nagyobb temetés kinyomtatott búcsúztatói így láncszemei lehetnek a Nyéki-utóéletnek. A most emlegetett nyomtatott búcsúztató nemcsak a *Győri György-énekeskönyv* felé továbbította Nyéki strófáit. 1692-ben keletkezett például Tesla Mihály búcsúztatója, Lőcsén nem sokkal ezután szintén nyomtatásban jelent meg.⁵⁴ Hat strófájáról kimutatható, hogy a *Temetési Pompa* szóban forgó verséből való, és mivel e hat strófa között Nyéki-szakaszok is vannak, közvetett idézéssel Tesla Mihály búcsúztatója 4 versszakában a *Tintinnabulum*ra megy vissza.⁵⁵

Mivel eddig csak adatot adatra halmoztam, épp itt az ideje, hogy magam is idézzek. Egy többszörös közvetett Nyéki-idézet eredetijét fogom bemutatni. A *Tintinnabulum* négy végső dolga közül a negyedik leírásánál található ez a részlet, a mennybe jutott lélek boldogságáról:

Ott mindjárt a fő-fő Urak előállnak,
Királyi Istápot, s Koronákat hoznak,
Dicsőségéből csinált ruhákat mutatnak,
S szelek szárnyán járó Uruknek így szólnak:

⁴⁸RMKT XVII. sz. 10. 119. sz. 1. vsz., idézi a *Tintinnabulum* 69. szakaszát.

⁴⁹RMKT XVII. sz. 11. 69. sz. f., 3. vsz.

⁵⁰1., 13., 14., 15. és 17. vsz.

⁵¹RMKT XVII. sz. 89. sz. 4., 6., 7., 8. és 9. vsz.

⁵²RMK I. 1158., RMKT XVII. sz. 11. 86–88. sz.

⁵³RMKT XVII. sz. 11. 88. sz. jegyzet, 793.

⁵⁴RMK I. 1498., modern kiadása: SZINNYEI József, *Két verses krónika a XVI-ik századból*, Történelmi Tár 1879. 372–382.

⁵⁵A 31., 32., 33., 35., 36. és 37. strófa a *Temetési Pompa* versének 47., 48., 49., 40., 41. és 42. szakaszára megy vissza. Mivel a *Temetési Pompa* versének 49., 40., 41. és 42. versszaka a *Tintinnabulum* 89., 53., 55. és 42. strófájából való, a *Tesla-búcsúztató* 33., 35., 36. és 37. szakaszai is.

Ez az erős Vitéz, ki most előtted népsz,
Nem vigyázott arra, élte hogy harcon vész,
Még azt is nem tudta, mi lehetne a félsz,
S kemény ütközetre érted mostan is kész.

Azért méltó, hogy most megkoronáztassék,
Égi dicsősséggel, és felöltöztessék,
Királyság s hatalom kezébe adassék,
S véghetetlen jókban már részesíttessék.

(341., 342., 346. szakasz)

Listius László a mohácsi veszedelemről írott terjedelmes művében⁵⁶ felhasználja – többek között – ezeket a versszakokat is. Nem is akárhogyan! Az első rész 20., 21. és 22. strófájában a rómaiak dicsőítik így a győztesen hazatérő vitézt. Ezután a XII. részben, amikor Lajos király lelke jut a mennybe, Listius megint ugyanezekkel a strófákkal él. Mivel azonban Lajos király lelkével együtt sok más magyar lélek is a mennyországba jut, pár strófával később ismét felhangzik az említett Nyéki-részlet, természetesen a situációhoz illően, többes számba téve:

Ez erős vitézek,
Mondhatjuk merészek,
Kiket most előtted népsz,
Nem vigyáztak arra,
Hogy ha esnék kárra,
Vagy ha éltek harcon vész,
Nagy bajvívásokra,
S érted nagy próbákra,
Ó lelkük mostan is kész.

(XII. 49.)

A versforma persze átalakult, a felező tizenkettes helyett Balassi-szakot találunk, de a szövegátvétel a lehető leghívebben ragaszkodik az eredeti kifejezéseihez, rímeihez, tartalmához. A háromszoros átvétellel azonban nincs vége még a dolognak. *A szerencse áthatatlanságának leírása* címmel egy ismeretlen szerző a kuruc nemességet buzdító verset szerkesztett Listius művének néhány versszakából.⁵⁷ A kuruc vers szerzőjének sikerült két olyan Listius-strófát is kiválasztania, ami eredetileg Nyékittől származik. Az egyik ilyen strófa a *Dialogus* 328. szakasza volt, a másik pedig az imént felolvasott, háromszorosan is idézett strófa harmadik, többes számú változata.⁵⁸

És ha már Váradi Szabó György kompilációjával kezdtem dolgozatomat, befejezésképpen is hadd kanyarodjak ide vissza. Említettem, hogy művének egyik forrása az *Ó vajha valaki tenger árjaivá* . . . kezdetű vers volt. Nos, a forrás ismét csak láncszem, maga sem eredeti teljes egészében, hiszen három versszaka megint csak Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulumára* vezethető vissza, azt idézi szinte szóról szóra. Az idézett rész pedig nem más mint az imént bemutatott Nyéki-hely, Listiustól függetlenül, de hozzá hasonlóan többes számba téve.⁵⁹

⁵⁶*Magyar Márs, avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete, RMKT XVII. sz. 12. 111. sz.*

⁵⁷*Descriptio fortunae inconstantiae* . . . , modern kiadása: *A kuruc küzdelmek költészete* 122. sz. A Magyar Márssal való szövegpárhuzamokra TARNÓC Márton mutatott rá: *Egy kuruc kori vers szövegtörténetéhez*, Acta Historiae Litterarum Hungaricum X–XI., Szeged 1971. 149–155.

⁵⁸6. és 22. vsz.

⁵⁹*RMKT XVII. sz. 11. 84. sz. 39–41. vsz.*